پژوهش دینی

Pazhouhesh Dini

شمارهٔ ۳۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۸
صص ۲۳۵ـ۲۶۳ (مقاله پژوهشی)

No. 39, Autumn & Winter 2019/2020

تحلیل مبانی تربیت شهروندی از منظر آموزه‌های قرآن‌کریم

فواد فاتحی[۱]، ایران‌دخت فیاض[۲]، سعید بهشتی[۳]، کیوان بلندهمتان[٤]

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۵/۶ ـ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۶/۲)

چکیده

پژوهش حاضر با هدف "بررسی تحلیلی مبانی تربیت شهروندی از منظر آموزه‌های قرآن کریم " تدوین شده است. این پژوهش از نوع هدف کاربردی و از لحاظ رویکرد کیفی است که برای دست‌یابی به اهداف آن از روشهای استنتاجی و تحلیل محتوای کیفی استقرایی بهره گرفته شده است. بعد از بررسی تحلیلی قرآن کریم حول سوالات پژوهش به این نتیجه رسیدیم که مبانی مرتبط با تربیت شهروند اسلامی عبارتنداز: توحیدمحوری، کرامت ذاتی انسان، مسئولیت‌پذیری، ازخودگذشتگی و ایثار، همدلی و وحدت، خودآگاهی، مدارا یا تساهل و تسامح، امر به معروف و نهی از منکر، خوش‌خلقی، دوری از منکرات اخلاقی، رعایت سجایای اخلاقی، جانبداری از حق و ترویج حق طلبی، صدق، وفای به عهد، صلح‌طلبی و پرهیز از جنگ و آشوب، پرهیز از سخن ناحق، وحدت و همدلی، امانتداری، تعاون و همکاری و ویژگی‌های یک شهروند مطلوب مسلمان عبارتنداز: پایمال نکردن حقوق مردم(حق الناس) و احترام به حقوق شهروندان؛ احساس مسئولیت نسبت به همنوعان و کمک‌رسانی به آنان به هنگام بروز بلاهای طبیعی و غیر طبیعی؛ رعایت اخلاق اسلامی در تعاملات اجتماعی؛ داشتن حُسن خلق و رویی‌گشاده، تواضع و فروتنی، حلم و بردباری و مدارا کردن با مردم و شهروندان؛ احساس مسئولیت و تعهد؛ یاری رساندن و کمک به دیگران.

کلید واژه‌ها: *شهروندی، تربیت شهروندی، مبانی تربیت شهروندی، ویژگی‌های شهروند مسلمان، مدل تربیت شهروندی*

---

۱. دانشجوی دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه علامه طباطبایی (نویسنده مسئول)؛ faehifoad62@gmail.com

۲. دانشیار دانشگاه علامه طباطبایی؛ iranfayyaz@yahoo.com

۳. استاد دانشگاه علامه طباطبایی؛ beheshti@atu.ac.ir

۴. استادیار دانشگاه کردستان؛ k.bolandhematan@gmail.com

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

مقدمه و بیان مسئله

اجتماعی بودن یکی از مؤلفه‌های فطری در وجود انسان است که قرآن کریم نیز به این حقیقت اشاره دارد «ای مردم! شما را از مرد و زنی آفریدیم و شما را ملتها و قبیله‌ها قرار دادیم تا به این وسیله یکدیگر را بازشناسید». (الحجرات، ۱۳) فرهنگ ناب اسلامی همواره با آموزه‌های وحیانی خود از کتاب جاودانه قرآن کریم خواسته است تا انسان را به آن بلندای انسانیت برساند. آن چنان که در خور و شأن اوست و برای آن خلق شده است. اوج و حضیض انسان در آینه وحی از پست‌ترین موقعیت[۱] تا برترین درجات محفوظ در نزد خداوند[۲] می‌باشد. باتوجه به برداشتی که از جامعه مدنی از دیدگاه اسلام ارائه شده، می‌توان گفت "تربیت مدنی اسلامی" تربیتی است که به پرورش اعضای جامعه توحیدی در راستای رسیدن به سعادت و کمال که یکی از اهداف اصلی اسلام است می‌پردازد. نگاهی گذرا به فرهنگ غنی اسلامی، بیانگر این است که جوامع اسلامی هم از منظر نظری و هم از حیث تجربه عملی، قابلیت ایجاد جامعه‌ایی مدنی، مبتنی برتعالیم تربیتی عالیه اسلامی را دارند و شاهد این مدعا توجه فراوان دین اسلام به ابعاد مختلف فردی و اجتماعی و روابط انسان‌ها و ارائه آموزه‌های دینی متعدد برای بهبود الگوی زندگی در جامعه اسلامی است که نمونه‌ایی از این الگوهای تربیتی شامل: حذف برتری نژادی و عشیره‌ای و قبول تقوا بعنوان ملاک برتری در تربیت شهروندی[۳]؛ رعایت عدالت بعنوان یکی از اهداف تربیتی رسالت[۴] ؛کرامت بعنوان اصول تربیتی احترام به حقوق شهروندی[۵]؛ احسان بعنوان تربیت نوع دوستی[۶] ؛ تحقق آزادی و استثمار و استبداد گریزی[۷] و رعایت تسامح و تساهل به عنوان تحمل و محترم شمردن آراء

---

۱. نکـ : سوره تین، آیه ۵،

۲. نکـ : سوره مطفین، آیه ۱۸.

۳. نکـ : سوره حجرات؛ آیه ۱۳،

۴. نکـ : سوره حدید، آیه۱۳.

۵. نکـ : سوره اسرا، آیه ۷۰.

۶. نکـ : سوره نحل، آیه ۹۰.

۷. نکـ : سوره زخرف، آیه۵۴.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

دیگران[۱] می‌باشد.

وظیفه دین در تعیین اهداف تعلیم و تربیت، به نقش آن در زندگی انسان برمی‌گردد. دین اسلام، با دیدی توحیدی به مسائل زندگی توجه می‌شود. اعتقاد فرد مسلمان براین است که کمال آدمی، در گرو سلوک و رفتار وی و عمل به تعهداتش نسبت به خود و جامعه و خداست. وی معتقد است که حیات انسان بعدی ابدی و جاودانه دارد که اساس زندگی او را تشکیل می‌دهد و سعادت او در پرداختن به جنبه روحانی وجودش است (اعرافی، ۱۸).

تربیت اجتماعی را از منظرهای مختلف می‌توان بررسی کرد که در این میان، تربیت شهروندی نقش برجسته‌ای را به خود اختصاص داده است (شمشیری، ۱۳۹). بی‌تردید زندگی سیاسی و اجتماعی امروز در سراسر کشورهای دنیا با توجه به پیچیدگی ارتباطات و تنش‌های به وجود آمده، مستلزم یادگیری قواعد آن است. بدون قواعد و بدون یادگیری قواعد زندگی اجتماعی و سیاسی، نظم شهروندی به هم می‌خورد. احترام شهروندان به حقوق یکدیگر، روش‌های دموکراتیک برقراری ارتباط، آداب صحبت کردن، تساهل و تسامح نسبت به عقاید همدیگر، اقامه دلیل و مدرک پیش از صحبت کردن، خود را به جای دیگری گذاشتن در امر قضاوت، عدم تحمیل عقاید، احترام به برابری و فرصت‌های برابر در چهارچوب ارزش‌های حاکم بر جامعه و کثرت‌گرایی، اصول ارزشمندی هستند که در جوامع امروزی بیش از پیش به آنها نیاز است. اصولی که باید از نهاد خانواده به مثابه نخستین و مهم‌ترین مدرسه واقعی آغاز شود، سپس در مدرسه فرا گرفته شود و در زندگی سیاسی و اجتماعی به کار گرفته شود (لاکیر، ۷).

تربیت شهروندی تدارک فرصت‌هایی برای اشتغال دانش‌آموزان در تجربه‌های معنادار یادگیری است. به گونه‌ای که به تسهیل رشد آنها به عنوان افراد متعهد و فعال اجتماعی و سیاسی بینجامد (هومانا و همکاران، به نقل از جهان، ۱۰۵۰).

تربیت شهروندی ترکیبی از دانش، مهارت‌ها، مفاهیم، عقاید، ارزش‌ها و نگرش‌ها است

---

۱. نکـ : سوره توبه، آیه۶۱.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

که فرد را به مشارکت در متعلقات ملی، اجتماعی، جهانی ترغیب و تحت تاثیر قرار می‌دهد (هاوارد[1]، ۱).

یکی از معتبرترین تعریف‌ها در پژوهش‌های مربوط به تربیت شهروندی، تحلیلی است که یکی از محققان و جامعه‌شناسان ایرانی به نام امیرحسین آریان‌پور در یکی از آثار معروف خویش با عنوان زمینه‌ای بر جامعه‌شناسی مطرح کرده است: "هر جامعه در هر دورهٔ زمانی موافق مقتضیات خود از انسان‌هایی که عضو آن هستند مطالبات معینی دارد که از ذات زندگی اجتماعی سرچشمه می‌گیرد. لذا در پرتو مجموعه فعالیت‌های هدفمند و سنجیدهٔ جامعه سعی بر آن دارد که فرد موردپسند خود را به عنوان شهروندان امروز و فردا مجهز به مهارت‌هایی نماید که او بتواند در عرصهٔ زندگی فردی، اجتماعی، اقتصادی و فنی نقش مؤثری ایفا کند. او سپس به تحلیل و معرفی مجموعه فعالیت‌هایی که تربیت شهروندان در دو نوع جامعه (جامعهٔ فلاحتی و جامعهٔ صنعتی) معمول است، می‌پردازد و بر این باور است این دو نوع جامعه بنابر مختصات عمومی خود خواستار دو نوع انسان آرمانی می‌باشند و برای پروردن نوع مطلوب شهروندان خویش باید از نظام فلسفی، اخلاقی و اندیشه‌های تربیتی متفاوتی بهره گیرند (آقازاده، به نقل از اگ برن و نیم کف).

با جمع‌بندی موارد فوق در مورد تربیت شهروندی می‌توان نتیجه گرفت که هدف از تربیت شهروندی در تعلیم و تربیت اسلامی که ضرورت توجه به آن را در جامعه تبیین می‌کند این است که زمینه دستیابی شهروندان به شناخت معتبری از موقعیت خویش فراهم می‌کند و آنان را به اصلاح موقعیت هستی‌شناختی خود از طریق تحقق عدالت در خویشتن و توسعه روابط عادلانه با دیگران ترغیب می‌کند. کمک به توسعه روح عدالتخواهی در جامعه از طریق آگاه-سازی عمومی، تولید و توزیع محصولات فرهنگی و ترویج ایده عدالت، تبیین جریان‌های ستمگرانه، تبیین روندهای شکل‌گیری سلطه و بهره‌کشی، نقد عناصر ناعادلانه رایج در عرف اجتماعی، قوانین، دستورالعملها، آداب و رسوم از وظایف نظام آموزشی هستند که باعث

1. Haward

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

تربیت شهروندانی آگاه و فعال در عرصه‌ی اجتماعی خواهد شد.

ضرورت پاسخ به سوالات این پژوهش آن است که نشان می‌دهد مبانی تربیت شهروندی ماخوذ از متون دینی ما بخصوص کتاب قرآن کریم کدامند که اساس و شالوده‌ی اصلی نظام تربیتی در کشور اسلامی ایران است. تربیت شهروند فعال و موثر، خواه در سطح ملی و خواه در سطح جهانی، مستلزم عزم و اراده برای تربیت و برنامه‌ریزی مناسب هم در آموزش‌های رسمی و هم در آموزش‌های غیررسمی و مستمر ـ ضمنی است. همان‌طور که کرانجیک معتقد است "شهروندی مقوله‌ای است که باید آموخته شود و آن امر زمانی اتفاق می افتد که فرصت‌های مناسب برای آن، وجود داشته باشد" (فتحی واجارگاه و واحدچوکده، ۱۳۸۸).[۱]

اما قبل از پرداختن به مبانی تربیت شهروندی توجه به مفهوم چند اصطلاح ضروری است.

---

۱. در مقالات متعددی که در خصوص آموزش شهروندی و تربیت شهروندی در ایران صورت گرفته است می‌توان به کارهای: جوادجهان و همکاران(۱۳۹۷)، با عنوان «ارائه مدل شایستگی تربیت اسلامی دانش‌آموزان، براساس ابعاد و مولفه‌های تربیت شهروندی از منظر متخصصان»؛ کیشانی فراهانی(۱۳۹۵) تحت عنوان «مولفه‌های اساسی تربیت شهروند اسلامی»؛ مقاله‌ایی با عنوان "بررسی انسان‌شناسی عرفان اسلامی و دلالت‌های آن در تربیت شهروندی" توسط محمدمیر و بابک شمشیری (۱۳۹۴)؛ مقاله‌ای با عنوان "تحلیل محتوای کتب درسی جامعه‌شناسی دوره متوسطه از حیث مفاهیم مربوط به حقوق شهروندی" از پورجبلی (۱۳۸۵)؛ تحقیقی از احمدی(۱۳۸۳) با عنوان "شهروندی و مشارکت مدنی: بررسی تاثیرآگاهی از حقوق و تعهدات شهروندی در شهر، بر فرآیند تحقق حقوق شهروندی (مورد کلان شهر تهران)؛ تحقیق برخورداری (۱۳۸۳) با عنوان "تبیین و ارزیابی چالش‌های تربیت مدنی در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران؛ مقاله‌ای با عنوان "واقعیت اجتماعی شهروندی در ایران" از توسلی و نجاتی حسینی (۱۳۸۳ تحقیق ملیحه شایانی (۱۳۸۱) با عنوان "تحلیل جامعه‌شناختی از وضعیت شهروندی در لرستان")؛ علیزاده (۱۳۷۹) با عنوان "آموزش شهروندی در کتب درسی"، بررسی اسنادی و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مقاطع ابتدایی، راهنمایی، متوسطه؛ اشاره نمود که نتایج همه‌ی آنها به‌طور تقریبی حاکی از آن است که در ایران آنچه که تحت عنوان شهروندی در جریان است ۱ـ بیشتر "شهروند سیاسی" است تا شهروند مدنی و اجتماعی ۲ـ شکل شهروندی بیشتر از نوع "بالا به پایین" است تا شهروندی از پایین به بالا ۳ـ گونه‌ی شهروندی بیشتر "شهروند منفعل" است تا شهروندی فعال ۴ـ قلمرو شهروندی بیشتر "شهروندی در حوزه‌ی خصوصی است" تا شهروندی در حوزه‌ی عمومی و علی‌رغم تاکید صریح در اهداف نظام آموزشی بر تربیت شهروندی، این موضوع مغفول مانده و چندان مورد توجه قرار نگرفته است".

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

الف) شهروندی

شهروندی تا حد زیادی وابسته به شرایط کشور و جامعه ویژه است و هر فرهنگی شهروند ویژه‌ی خود را می‌طلبد. در جامعه‌ی اسلامی ایران، شهروندی مجموعه ویژگی‌ها و خصلت‌های مدنی است که فرد مسلمان باید در تعاملات اجتماعی آنها را رعایت کند.

ب) تربیت شهروندی

تربیت شهروندی در نظام اخلاقی اسلامی، تربیتی از جنس فضیلت‌گرایانه‌ی دینی است؛ یعنی ظهور و بروز گروهی از فضایل اخلاقی اجتماعی در فرد. تربیت شهروندی اسلامی به معنای تربیت شهروند در راستای باورها، اصول و ارزشهای اسلامی می‌باشد. به بیان دیگر این نوع تربیت، درصدد رشد و اعتلای انسانها به درجات و مراتب کمال انسانی و همچنین شکوفایی تمام استعدادهایش هست.

پ) مبانی تربیت شهروندی

تصریح معنا و مفهوم تربیت و هدف آن گرچه لازم و حائز اهمیت فراوان است، برای اخذ تصمیم در موقعیت های مختلفی که معمولا پیش می‌آید، کافی نیست. هدف‌ها مقاصد را مشخص می‌کند و عزیمت به سوی هر مقصد، برای آنکه متضمن وصول بدان باشد، مستلزم طرح و نقشه‌ای است که ناگزیر باید با توجه به مبدا حرکت ترسیم شود. مبانی تعلیم و تربیت از موقع آدمی و امکانات و محدودیت‌هایش و نیز از ضرورت‌هایی که حیاتش همواره تحت تاثیر آن‌هاست، بحث می‌کند. مبانی تعلیم و تربیت را می‌توان به طور کلی به دو دسته تقسیم کرد: مبانی علمی و مبانی فلسفی. مبانی علمی آموزش و پرورش با توجه به ویژگی‌های زیستی، اجتماعی و روانی مورد تربیت مشخص می‌شود. مبانی فلسفی آموزش و پرورش از ملاحظات اخلاقی و فلسفی مربوط به طبیعت آدمی و هدف‌ها و غایات افراد استنتاج می‌شود. برای مبحث تربیت به طور عام و تربیت شهروندی به طور خاص، باید به ایدئولوژی و جهان‌بینی حاکم بر هر نظام آموزشی رجوع کرد. در کشور اسلامی ایران نیز بر همین منوال، مبانی تربیت شهروندی از متون دینی و در هماهنگی کامل با مبانی کلی تعلیم و تربیت استخراج می‌شود.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

ت) ویژگی‌های شهروند مسلمان

ویژگی‌های یک شهروند مسلمان در حوزه تعاملات اجتماعی و تربیت شهروندی بدون شک حول محور کلیدی و بسیار مهم توحید محوری و قرب الهی و کرامت ذاتی انسان است. حول این محورها است که تمامی فعالیت‌های جمعی فرد مسلمان معنا پیدا خواهد کرد. شهروند مسلمان تمامی فعالیتهای اجتماعی و فردی خود را با هدف کسب رضای خالق هستی و قرب او انجام می‌دهد و مسلمان و غیرمسلمان را که در پیشگاه خداوند متعال کرامت یافته است، به چشم یک انسان می‌بیند که رعایت حق و حقوق او از واجبات است.

ج) مدل تربیت شهروندی

فلسفه‌ی طراحی مدل تربیت شهروندی، تبیین جایگاه و نقش عناصر کلیدی در تربیت شهروندی است.

هدف کلی این پژوهش بررسی تحلیلی مبانی تربیت شهروندی براساس آموزه‌های قران کریم است که با توجه به آن، سوالات زیر جهت تحلیل مورد بررسی قرار گرفتند:

ـ مبانی تربیت شهروندی در قرآن کریم کدامند؟

ـ ویژگی‌های شهروند مسلمان براساس آموزه‌های قرآن کریم کدامند؟

ـ برای تربیت شهروندی در ایران چه مدلی می‌توان معرفی کرد؟

در پاسخ به سؤال ۱ می‌توان گفت به‌طور کلی چگونگی رفتار در هر سبکی از تربیت، بر جهان‌بینی حاکم برآن سبک و نوع نگاه به انسان، مبتنی است و بدون شناخت انسان، شناخت خدا، هستی و چگونگی رفتار انسان در جامعه تبیین نخواهد شد. از نظر انسان‌شناسی اسلامی، انسان موجودی است دوبعدی(مادی و روحانی)، دارای اختیار، مسئول، الهی و فطرت‌محور، برخوردار از عقل، حقیقت‌گرا و زیباگرا. بدین صورت که انسان در حوزه تربیت اجتماعی با واکنش مسئولانه نسبت به پدیده‌های پیرامون خویش، با تکیه بر الهی بودن، پیروی از وحی، مراجعه به فطرت، به کارگیری عقل و با بهرگیری از اراده، اختیار و حاکمیت عقل بر احساس و جهت دادن فطرت زیبایی‌گرای خود، می‌تواند

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

به هدفش یعنی رشد اخلاقی و انسانی و سعادت دنیا و آخرت برسد لذا مبانی تربیت شهروندی براساس آموزه‌های قرآن کریم عبارتند از:

توحید محوری، کرامت ذاتی انسان، ازخودگذشتگی و ایثار، همدلی و وحدت، خودآگاهی، مدارا یا تساهل و تسامح، امر به معروف و نهی از منکر (مسئولیت‌پذیری)، خوش‌خلقی، دوری از منکرات اخلاقی، رعایت سجایای اخلاقی، جانبداری از حق و ترویج حق طلبی، صدق، وفای به عهد، صلح‌طلبی و پرهیز از جنگ و آشوب، پرهیز از سخن ناحق، وحدت، همکاری و همدلی، امانتداری، تعاون و همکاری است که در ادامه به بررسی این مبانی می‌پردازیم.

ـ توحید محوری[1]

خدامحوری به عنوان یک مبانی اساسی در فلسفه‌ی تربیت اسلامی از جایگاه والایی برخوردار است. در مکتب اسلامی، همه‌ی فعالیت‌های بشری زمانی به نتیجه‌ی مطلوب می‌رسد که در محور توحیدی قرار گیرد. حقیقت هستی در ذات خود، همان واجب الوجود است. اصل تمام موجودات و مقوِّم آن‌ها خداوندی است که از هرکمال، بالاترین مرتبه‌اش را دارد. خدای متعال از هرگونه عیب و نقص و فقر و نیاز، پیراسته است. او برتر از زمان و مکان، دانا و توانای مطلق، بخشندهٔ پرمهر و در عین حال دادگری است سخت‌کیفر، لذا رابطهٔ خدا باجهان آفرینش رابطهٔ خالقیت، ربوبیت، مالکیت، صیانت، رحمت، معیت و احاطهٔ قیومی است. بر اساس مبانی توحیدی، کل نظام هستی از یک هستی محض و یکتا منشعب شده که ضرورت وجود او از ناحیه خود اوست. اگر مبنای زندگی فردی و اجتماعی بر اساس توحیدباوری و تقواپیشگی باشد، بسیاری از مشکلات اجتماعی و خانوادگی از میان برمی‌خیزد؛ به این ترتیب که زندگی فرد تحت مدیریت و ارادهٔ خدا قرار می‌گیرد و در نتیجه تمسک به آن در حوزهٔ فردی، خود فراموشی و خودخواهی از میان

---

۱. نکـ : سوره بقره، آیه ۱۶۵؛ سوره یونس، آیه ۱۸؛ سوره نحل، آیه ۲۰؛ سوره توحید؛ سوره اعراف، آیات ۵۹، ۶۵، ۷۳ و ۸۵؛ سوره نحل، آیه ۳۶؛ سوره یس، آیه ۶۰ و ۶۱؛ سوره نازعات، آیه ۳۴،

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

می‌رود و خوف از خدا، آرامش درونی، پایداری در مقابل گناه و فهم دین و بینش شریعت، جای آن را می‌گیرد. هم‌چنین در حوزهٔ اجتماعی می‌توان کنترل رفتارهای جمعی، تعدیل حُبّ و بغض‌های اجتماعی، مردم‌دوستی و مهرورزی و بسط روحیه گذشت در حریم خانواده را از مهم‌ترین آثار اجتماعی آن برشمرد (پهلوان، ۱۳۹۳). تعلیم و تربیت به طور کلی و تربیت شهروندی به طور اخص در جامعه‌ی اسلامی باید در راستای این مبنای توحیدی قرار گیرد. یعنی تربیت شهروندی باید در مسیر قرب الهی و شناخت خداوند متعال بعنوان خالق هستی و مدبر امور باشد. در رویکرد دینی زمینه تربیت شهروندی در شناخت خالق جهان می‌باشد که هر آنچه وجود دارد آفریده اوست.

ـ کرامت ذاتی انسان

قرآن کریم ساختار وجودی انسان را بهترین ساختار وجودی دستگاه آفرینش می‌داند[۱] و خداوند همه مواهب زمین را برای او آفریده است و او را به عنوان نماینده و جانشین خود در زمین قرار داده[۲]. و از همین روی، در بین تمام آفریده‌های جهان، او را با کرامت خاص، مقام ویژه‌ای بخشیده است[۳]. آدمی خلیفه خدا در زمین و عهده‌دار شکوفاسازی امانت‌هایی است که در نهان خانه ضمیرش جای دارد. انسان دارای ظرفیت بی‌حد و استعداد بی‌نهایت و خواهان رسیدن به نامحدود است[۴]. آیه‌ای از قرآن که به صراحت به بحث کرامت انسانی پرداخته، آیه ۷۰ سوره اسراء می‌باشد که مقصود از تکریم، اختصاص دادن به عنایت و شرافت دادن به خصوصیتی است که در دیگران نباشد. تکریم معنایی است نفسی و در آن کاری به غیر نیست بلکه تنها شخص مورد تکریم مورد نظر است که دارای شرافتی و کرامتی شود.

در مبحث شهروندی، موضوع کرامت انسان بسیار ارزشمند است زیرا: اولا به ما یادآور

---

۱. نکـ: سوره تین، آیه ۴،

۲. نکـ: سوره بقره، آیه ۳۰.

۳. نکـ: سوره اسراء، آیه ۷۰.

۴. نکـ: سوره نحل، آیه ۷۸.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

می‌شود که تمامی انسانها، فارغ از جنس و رنگ و نژاد آفریده‌ی خداوند متعال هستند و کرامت یافته‌اند که همگی باید برای آن ارزش قائل شوند و ثانیا در بحث کرامت اکتسابی به ما می‌آموزد که برای رسیدن به قرب الهی باید تلاش کرد و تقوا پیشه نمود.

ـ از خودگذشتگی و ایثار [1]

ایثار به عنوان بالاترین مرتبه‌ی ایمان، از نظر معنای لغوی و اصطلاحی، گستره‌ی وسیعی دارد؛ اما دامنه‌ی معنایی این واژه در عرف عام، به قدری محدود شده که بیشتر در معنای اصطلاحی «بخشش و فداکاری» آشکار شده است. از مفاهیم پرارزش در تمامی جوامع حتی جامعه‌هایی که از فرهنگ دینی سطحی برخوردارند، ایثار و فداکاری است. این صفت در نزد افرادی که قائل به ماوراء طبیعت نیستند از فضایل اخلاقی شمرده می‌شود و دارنده این صفت را تمجید و ستایش می‌کنند. دین اسلام از ایثار و فداکاری به‌عنوان صفت حسنه یاد کرده و پیوسته بر آن تأکید کرده است.

با توجه به آیاتی نظیر «**لَن تَنالوا البِرَّ حَتّی تُنفِقوا مِمّا تُحِبّونَ**» (آل‌عمران، ۹۲) یعنی «هرگز به نیکی دست نخواهید یافت، تا اینکه از آنچه دوست دارید، ببخشید» می‌توان عنوان نمود که پیروان آیین مهرورزی به دنبال آن هستند که رضایت‌مندی معشوق حقیقی را به دست آورند و برای تحقق این امر، با رضایت خاطر از حقوق، حظوظ، مراد و حتیّ هستی خود گذشته، و هستی خود را فدای او و هر آنچه به وی تعلق دارد خواهند کرد.

ـ خودآگاهی [2]

خودآگاهی در قرآن به معنای بازیابی حقیقت خویش به واسطه پرورش و زنده کردن استعدادهای فطری و درونی است که در وجود انسان نهاده شده و سپس درک قلبی حقایق هستی و اسما و صفات الهی. پس، ذات و جوهره ذاتی انسان، بازیابی و خود آگاهی اوست (مطهری، ۳۰۴ و ۳۰۸) که به آن فطرتاً حبّ و عشق می ورزد. از این‌رو، خودآگاهی دارای

---

۱. نکـ: سوره بقره، آیه ۲۰۷ و ۲۶۲؛ سوره حشر، آیه ۹؛ سوره توبه، آیه ۲۰ سوره انسان، آیه ۸؛ سوره بقره، آیه ۲۰۷ سوره حشر، آیات ۹ و ۱۰.

۲. نکـ: سوره الذریات، آیه۲۱؛ سوره فصلت، آیه ۵۳؛ سوره غافر، آیه ۶۷؛ سوره روم، ایه ۴۰؛ سوره یس، آیات ۷۷ و ۷۸.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

مراتب و شعبه‌های مختلفی بوده که مرتبه کامل آن بازیابی و خود آگاهی عرفانی است که با رابطه انسان با واقعیت و اصالت حقیقی او که همان خلیفهٔ اللهی باشد، پیوند خورده است (همانجا، ۳۰۶ـ۳۲۶). قرآن توجه خاصی به خودشناسی دارد و در نکوهش از کسانی که به خویشتن نمی‌پردازند و آیات الهی در درون خویش را نمی‌نگرند، می‌فرماید: در زمین نشانه‌هایی برای اهل یقین وجود دارد و در خودتان نیز آیاتی است؛ آیا نمی‌بینید (الذاریات، ۲۱). برخلاف نظر برخی از فیلسوفان و جامعه‌شناسان غربی؛ از جمله توماس آکوینی، کانت و تئودر آدرنو، که انسان را موجودی منفرد می‌دانند (دیرکس، ۳۸) اعتقاد به اجتماعی بودن انسان، از مواردی است، که در اسلام به آن تصریح شده است. انسان، در میان تمامی جانداران، موجودی است، که باید اجتماعی زندگی کند و اجتماعی بودن انسان، به کنکاش و بررسی چندانی نیاز ندارد؛ زیرا فطرت تمامی افراد انسان چنین است؛ یعنی فطرت تمام انسانها، این معنا را درک میکند و تاریخ و همچنین آثار باستانی، که از قرون و اعصار گذشته، باقی مانده‌اند، چنین نشان میدهند، که انسان، همیشه در اجتماع و به طور گروهی زندگی کرده است (طباطبایی، ۹۲/۴).

ـ مدارا یا تساهل و تسامح[1] (پذیریش تنوع و تکثر در جامعه)

زندگی جمعی در قالب دولت ـ ملت حدّاقل مستلزم تساهل و مدارا با دیگران، در قالب میثاق‌های مختلف است. از سوی دیگر، توسل به خشونت و زور ساختار عقیدتی و فکری اشخاص را دگرگون نمی‌سازد؛ رسول گرامی خدا(ص) در این‌باره می‌فرماید: «با معلمّ و متعلمّ خود به نرمی رفتار کنید». همچنین آیه شریفه‌ی **إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ** (الحجرات، ۱۰) به حقیقت مؤمنان همه برادر یکدیگرند. پس همیشه بین برادران ایمانی خود صلح دهید و خدا ترس و پرهیزکار باشید، باشد که مورد لطف و رحمت الهی گردید، قرآن درصدد گسترش روحیه برادری در بین

---

۱. نک: سوره بقره، آیه۱۰۹؛ سوره آل عمران، آیه۶۴؛ سوره عنکبوت، آیه۴۶؛ سوره فصلت، آیه۳۴؛ سوره طلاق، آیه۷

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

عموم مردم خصوصاً مسلمانان است، به همین جهت قرآن کریم تمام مؤمنان را برادر یکدیگر خطاب کرده است. دین اسلام در موارد زیادی، اخوّت ایمانی را به عنوان علت و انگیزه‌ای بر وحدت و اتحاد معرفی نموده و بر اساس آن به همکاری و یاری‌رساندن به مؤمنان سفارش می‌نماید.

ـ امر به معروف و نهی از منکر

انسان باید در قبال رفتار دیگران احساس مسئولیت کند، اما مراتب چنین احساس مسئولیتی در جوامع گوناگون، بر اساس نظام ارزشی حاکم بر آنها، متفاوت است، مصادیق کار خوب و بد در جوامع مختلف، براساس نظام¬های ارزشی آنها، متفاوت است و مرتبه حساسیت مردم در قبال رفتار دیگران، به نوع جهان‌بینی و نگرش آنان درباره انسان و جامعه انسانی بستگی دارد. مکتب انبیای الهی و به خصوص دین مقدس اسلام، نگرش جامعه‌گرایی را تقویت می‌کند. دین اسلام می کوشد به گونه‌ای انسان را تربیت کند که در همه مراحل زندگی، به کل انسان‌ها به خصوص اعضای جامعه اسلامی نظر داشته باشد. انسان در دستگاه خلقت الهی به گونه ای آفریده شده که اجتماعی بودن از برجسته ترین ویژگی‌های اوست به گونه‌ای که نقش هر مسلمان در تعیین سرنوشت جامعه و تعهدی که باید در پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی داشته باشد، ایجاب می‌کند که او ناظر و مراقب همه اموری باشد که پیرامون وی اتفاق می‌افتد. این مسئله مهم که در فقه اسلامی تحت عنوان «امر به معروف و نهی از منکر» مطرح شده و از مهم‌ترین مبانی تفکر سیاسی یک مسلمان به شمار می رود. آیات قرآن که دلالت بر امربه معروف ونهی از منکر می‌کنند فراوان است[۱]. از میان فرایض الهی فریضه‌ی امر به معروف و نهی از منکر جایگاه و اهمیت خاصی دارد. این فریضه در همه‌ی ادیان الهی وجود داشته و از شیوه‌های آن برای اصلاح جامعه استفاده می‌نموده‌اند.

---

۱. نکـ : سوره آل‌عمران، آیه ۱۰۴ و ۱۱۴؛ سوره توبه، آیه ۷۱؛ سوره بقره، آیه ۲۳۱؛ سوره لقمان، آیه ۱۷.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

دوری از منکرات اخلاقی و رعایت سجایای اخلاقی[۱]

خلق، به معنای عادت (ملکه) نفسانی است که افعال، بنابر اقتضای آن به آسانی از آدمی سر می‌زند. پیامبر اکرم(ص) نمونه کامل ملکه‌های نفسانی خیر و صاحب تمام فضیلت‌های انسانی بود و عظمت و تأیید این معنی وقتی آشکار می‌شود که بدانیم خداوند حکیم، پیامبرش را به داشتن خلق عظیم سفارش و مدح فرموده است: «و تو دارای اخلاق بزرگ و برجسته‌ای هستی[۲]». این اخلاق نیکو نه تنها بر نزدیکان وی و نیز مسلمانان تأثیر داشته است، بلکه حتی دشمنان ایشان هم مجذوب خلق و خوی او شده و بدان اعتراف کرده‌اند. بدین ترتیب، همه کرامت‌های اخلاقی در آن حضرت جمع بود و توصیف و برشماری همه صفت‌های اخلاقی ایشان در این مختصر نمی‌گنجد. صبر در راه حق، گستردگی بذل و بخشش، تدبیر امور، رفق و مدارا، تحمل سختی‌ها در مسیر دعوت، گذشت، جهاد در راه خدا و ترک حرص و حسد، همگی از خصلت‌های برجسته آن حضرت بود که مسلمانان باید همواره از ایشان سرمشق بگیرند. قرآن مجید در این زمینه می‌فرماید: «و برای شما پیامبر، الگوی نیکویی است». (الاحزاب، ۲۱) از دیگر سجایای اخلاقی، سخن‌مودبانه است. چنانکه خداوند در قرآن می‌فرماید:

«به بندگانم بگو سخنی بگویند که بهترین باشد؛ چرا که شیطان میان آنها فتنه و فساد می‌کند. همانا شیطان دشمن آشکار انسان است». (الاسراء، ۵۲) خداوند در این آیه قرآنی بندگان خود را مأمور می‌کند که هنگام بحث و سخن گفتن با مشرکان، کافران و مخالفان، ادب را رعایت کنند و به بهترین صورت سخن بگویند. اساسا هر مکتبی باید جذبه منطقی داشته باشد و کسی که داعیه رهبری آن را برعهده دارد، باید با سعه صدر، منطق محکم و دلیل متین و روشن حکم کند. از این رو، نخستین دستور قرآن برای نفوذ در دل مردم (هر چند افراد گمراه و آلوده)، برخورد ملایم و همراه با مهر و عواطف انسانی است و نیز توسل

---

۱. نکـ : سوره توبه، آیه۷۹؛ سوره نور، آیات۱۹ و ۳۱؛ سوره مائده، آیه۹۰؛ سوره نساء ، آیه ۱۹؛ سوره اسراء، آیه ۳۱.
۲. نکـ : سوره القلم، آیه ۴.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

به خشونت، در مرحله‌ای که برخوردهای دوستانه و منطقی مؤثر نباشد. توجه به شیوه برخورد حضرت موسی علیه السلام با فرعون، بسیار آموزنده است. حضرت موسی علیه السلام با بیانی حاکی از لطف و نرمش به فرعون گفت: «آیا برای تو رغبتی هست که پاکیزه شوی و من تو را به پروردگارت راه بنمایم و تو پروا کنی» (النازعات، ۱۷ـ۱۹).

ـ جانبداری از حق و ترویج حق طلبی و عدالت خواهی[1]

در نهاد آدمی و در اساس خلقت او گرایش به عدالت و عدالتخواهی، تنفر از ظلم و ستم، بی‌عدالتی و تبعیض وجود دارد. و این حقیقتی است که انسان آن را در ذات خود یافته و فطرتش را بدان حکم می‌کند. هر چند که سرگرم شدن به اسباب ظاهری و امور دنیوی او را غافل ساخته باشد. لذا قرآن انسان را به چیزی بیرون از وجود انسانی خود و عقل و فطرت او فرا نمی‌خواند و اگر به عدل فرا می‌خواند، عدلی است که ریشه در وجود او دارد. چنانچه در آیه ۹۰ از سوره مبارکه نحل می‌خوانیم: «همانا خداوند فرمان به عدل و احسان می‌دهد». و نیز در ادامه مطلب در جایی دیگر آمده است که ما آشنایی با خوبی‌ها و بدی‌ها را به طور فطری در انسان قرار دادیم. (نکـ: الشمس، ۸) بنابراین عدالت از جمله مواردی است که نه تنها در وجود آدمی قرار دارد بلکه انسان آن را فطرتاً دوست دارد و دلیل آن، این است که حتی ستمگران برای ظلم خود دست به توجیه می‌زنند و سعی می‌کنند آن را عادلانه جلوه دهند. بنابراین چون عدالت ریشه در فطرت انسانی دارد باعث ثبات و آرامش و در واقع تغییرناپذیر است و از آنجایی که آدمی همواره به دنبال آرامش (عدم تغییر) می‌باشد پس عدالت آرامش بخش است. همچنین استقرار عدالت یکی از مهمترین اهداف انبیاء الهی است.

ـ صدق و راستگویی[2]

صدق و راستی یکی از مهم‌ترین صفات پسندیده اخلاقی است که آیات متعددی در

---

۱. سوره انعام، آیه ۱۵؛ سوره نساء، آیه ۱۳۵؛ سوره احزاب، آیه ۷۰؛ سوره مائده، آیه ,۸

۲. سوره نساء، آیه ۱۳۵؛ سوره مائده، آیه ۸؛ سوره فرقان، آیه ۷۲؛ سوره آل عمران، آیه۷؛ سوره مائده، آیه ۱۱۹؛ سوره توبه، آیه ۱۱۹؛ سوره مریم، آیه ۴۱ و ۵۶؛ سوره اسراء، آیه ۸۰؛ سوره احزاب، آیه ۳۵.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

قرآن کریم در مورد مدح و ستایش، ذکر پاداش، بیان اهمیت و توصیه بـه رعایـت آن وارد شده است. صدق و صداقت بارزترین مشخصه پیامبران الهی در دعوت مردم به سوی خـدا است. از این‌رو راست‌گویی از اعمال نیک و پسندیده انسانی بـوده و نـزد دیـن و خـرد از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. فطرت پاک انسان ایجاب می‌کند که انسان سالم و متعـادل، دل و زبانش یکسو و هماهنگ باشد، ظاهر و باطنش یکی باشد و آنچـه را بـاور دارد بـر زبان جاری کند. لذا در قرآن و روایات گاهی صدق در کنار مفاهیمی ماننـد: ایمـان، تقـوا، امانت‌داری، وفای به عهد و... قرار می‌گیرد. خداوند برای ستایش برخی از پیامبران بـزرگ و ستایش آنها می فرماید: «آنها صدیق بوده‌اند». این تعبیر نشان دهنده اهمیـت راسـتی مـی باشد که به عنوان صفت بارز پیامبران بزرگ الهی مطـرح شـده اسـت. خداونـد در سـوره احزاب به ده گروه بشارت مغفرت و پاداش عظیم می‌دهد و چهـارمین آنهـا را صـادقین و صادقات[۱] (مردان راستگو و زنان راستگو می‌شمرد) یعنی بعد از اسـلام و ایمـان و اطاعـت فرمان خدا سخن از صدق و راستی به میان می آورد و نشان می‌دهد که تـا چـه حـد ایـن فضیلت اخلاقی چه در مردان و چه در زنان واجد اهمیت است.

ـ وفای به عهد[۲]

وفای به عهد علامت ایمان است. قرآن کریم یکـی از ویژگـی‌هـا و خصوصـیات افـراد باایمان را وفای به عهد می‌داند[۳]. همچنین وفای به عهد نشانه نیکوکاران است[۴]. در اهمیـت وفای به عهد همین بس که خدای متعال آنگاه که می‌خواهد از حضـرت اسـماعیل (ع) بـه عظمت نام ببرد وفای به عهد را به عنوان یکی از اوصاف برجسته او یادآور مـی‌شـود[۵]. در

---

۱. نکـ : الاحزاب، ۳۵,

۲. نکـ : سوره رعد، آیه ۲۰؛ سوره مائده، آیات۱ و ۸۲؛ سوره انعام، آیه ۱۲۵، سوره اسراء، آیه۳۴، سوره مومنون، آیه ۸؛ سوره مریم، آیه ۵۴؛ سوره بقره، آیه ۱۷۷، سوره توبه، آیات ۶ و ۷ و ۱۲ و ۱۳، سوره اعراف، آیه ۱۷۲، سوره رعد، آیه ۸۰.

۳. نکـ : سوره مومنون، آیه ۸.

۴. نکـ : سوره بقره، آیه ۱۷۷.

۵. نکـ : سوره مریم، آیه ۵۴.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

این آیه وفای به عهد را پیش از مقام نبوت و رسالت می‌آورد، گویی که وفای به عهد پایه نبوت است. به هر حال، قرآن مجید درباره وفای به عهد زیاد سفارش کرده و می‌فرماید «به عهد (خود) وفا کنید که از عهد سؤال می‌شود». (الاسراء، ۳۶)

وفای به عهد مانند احترام به والدین و ردّ امانت، تنها از حقوق اسلامی نیست، بلکه از حقوق انسانی است. لذا هر خردمند و عاقلی باید آن را مراعات کند. وفای به عهد و پیمان، که یکی از فرایض و از جمله آداب معاشرت و حسن سلوک با مردم به شمار می‌رود، باید همیشه مورد توجه مسلمانان باشد. خداوند بزرگ در قرآن کریم، خود را با وفاترین می‌شمارد[۱] کمترین احتمال پیمان شکنی را نسبت به خود قاطعانه مردود می‌داند[۲]. آنگاه بندگان مؤمن خود را نیز به وفاداری و پای‌بندی به تعهداتشان فرا می‌خواند و از نقض عهد و بی‌وفایی بازمی‌دارد. خداوند در آیه‌ای با بیان نشانه‌های خردمندان حق‌جو بیش از هر چیز، وفای به عهد و پیمان را گوشزد می‌کند[۳]. احترام به پیمان و لزوم عمل به آن ریشه فطری دارد. هر انسانی لزوم عمل به پیمان را در نخستین مدرسه تربیت، یعنی فطرت و سرشت انسانی می‌آموزد و از آن الهام می‌گیرد.

ـ صلح طلبی و پرهیز از سخن ناحق[۴]

اسلام آخرین و کامل‌ترین دین الهی است و به حکم غنای ذاتی و مطابقت با فطرت انسانی و قدرت اقناع و تغذیه اندیشه‌ها و ویژگی عقلانی بودن این دین، صلح و آرامش، مطلوب و استقرار آن هدفی متعالی است. صلح‌طلبی در قرآن مبتنی بر کرامت ذاتی انسانی است؛ بدین معنی که صلح‌طلبی در میان خود مسلمانان واجب و غیرمسلمانان از آن جهت

---

۱. نکـ: سوره توبه، آیه ۱۱۱.

۲. نکـ: سوره بقره، آیه ۸۰،

۳. نکـ: سوره رعد، آیه ۲۰ و سوره مائده، آیه ۱،

۴. نکـ: سوره انفال، آیات ۶۰، ۶۱ و ۶۵، سوره مائده، آیه ۳۲، سوره بقره، آیه ۱۷۹؛ سوره نساء، آیات۸و۹؛ سوره احزاب، آیه ۷۰؛ سوره حج، آیه ۳۰؛ سوره فرقان، آیه ۷۲؛ سوره انعام، آیه ۱۵۲.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

که در «انسانیت» با مسلمانان شریک هستند، احترام دارنـد، هـر چنـد در عقیـده و مـذهب تفاوت دارند. صلح در اسلام مسأله‌ای اصـیل و ریشـه‌دار اسـت و پیونـدی ناگسسـتنی بـا طبیعت اسلام و نظریه عمومی و کلی آن درباره جهان و زنـدگی انسـان دارد. اسـلام دیـن همبستگی و وحدت و یگانگی بزرگ در سراسر جهان عظیم و پهناور است. آموزه توحیـد، قرار داشتن همه هستی در تحت تدبیر واحد و حکیمانه الهی، پیوند نسلی همـه آدمیـان بـه یک پدر و مادر و اشتراک خانوادگی همه انسان‌ها، حرکت جهان و انسان به سـوی غایـت واحد الهی، وجود فطرت یگانه خداجو و کمال خواه در همه انسان‌ها، استوارترین بنیادهای نظری صلح و همبستگی جهانی است.

قرآن مجید به صراحت جنگ افروزی را مذمت و منشأ آن را فساد و تباهی می‌دانـد[۱] و مومنان را به صلح و زندگی مسالمت‌آمیز دعوت مـی‌کنـد[۲] و هـر گونـه تعـدی، تجـاوز و ستمگری را محکوم و از آن نهی می‌نماید[۳]. رویکرد اساسـی قـرآن کـریم در تعـاملات بـا دیگران نیک رفتاری است هر چند از کفار باشند، مشروط بر آن کـه آنـان نیـز بـه اصـول همزیستی مسالمت‌آمیز پابند و متعهد باشند[۴].

ـ وحدت و یکپارچگی

در قرآن کریم واژهٔ «وحدت» بکار نرفته است بلکه از واژه‌های «اعتصام» و «امت واحد» استفاده شده است که درهمه آن‌ها مسلمانان را به داشتن وحدت تشویق می‌کند[۵]. قـرآن بـه مساله اتحاد از دیدگاه اجتماعی آن نگریسته و بـر اهمیـت اتحـاد میـان جهانیـان، ادیـان،

---

۱. نکـ: سوره بقره، آیه ۲۰۵؛ سوره مائده، آیه ۶۴.

۲. نکـ: سوره بقره، آیه ۲۰۸.

۳. نکـ: سوره بقره، آیه ۱۹۰؛ سوره اعراف، آیه ۵۵.

۴. نکـ: سوره ممتحنه، آیه۸.

۵. نکـ: سوره آل‌عمران، آیه ۱۰۳؛ سوره انفال، آیات ۴۲ و ۴۶؛ سوره صف، آیه۴؛ سوره آل عمران، آیه ۱۰۵ و ۱۵۲؛ سوره توبه، آیه ۳۶؛ سوره انبیاء، آیه ۹۲؛ سوره نساء، آیه ۷۱؛ سوره انعام، آیه ۱۵۹؛ سوره مومنون، آیه ۵۲.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

مسلمانان و نهاد خانواده تاکید کرده است و پیوند میان دل‌های مؤمنان را نوعی تصرف الهی می‌شمارد و برای ایجاد و برقراری چنین یگانگی، بعثت پیامبران به همراه شرایع را ضروری می‌داند.

وحدت همان صراط مستقیمی است که قرآن، احادیث و سنت پیامبر و یارانش مبیّن آن است و مخالفت با آن مخالفت با سخن خداوند و کفر محسوب می‌شود. قرآن به وحدت توجه فراوانی داشته است و وحدت میان دل‌های مؤمنان را ضروری دانسته و راهکارهای گوناگونی را برای این کار پیش‌بینی کرده است. محور وحدت در دیدگاه قرآنی «توحید» و دین اسلام است. براساس آیات قرآنی، وحدت امت، سبب مصونیت دین، تأیید الهی و نصرت است و نعمتی است که هیچ مسئله‌ای با آن برابری نمی‌کند.[۱]

همکاری و همدلی[۲]

تعاون یکی از اصول اخلاقی مهم است که در قرآن با صیغه امر به آن اشاره شده و همین امر نشانگر اهمیت و ارزشمندی آن است. خداوند در سوره آیه دوم مائده می‌فرماید: «و (همواره) در راه نیکی و پرهیزگاری با هم تعاون کنید. و (هرگز) در راه گناه و تعدی همکاری ننمایید.»

ـ امانتداری[۳]

یکی از آموزه‌ها و تعالیم قرآن کریم موضوع «امانت» است. در منابع اسلامی فراوان به حفظ امانت و امانت‌داری سفارش شده است. این اهمیت آن‌گاه دو چندان می‌شود که در این مسئله میان انسان خوب و بد تفاوتی یافت نمی‌شود؛ یعنی صاحب امانت هرکسی باشد تفاوت نمی‌کند؛ امانت‌گزار چه انسان مؤمن باشد، یا کافر؛ چرا که امانت از حقوق انسانی

---

۱. نکـ: سوره انفال، آیات ۶۲ تا ۶۴.

۲. نکـ: سوره آل عمران، آیه ۱۰۳ و ۱۰۵؛ سوره شورا، آیه۱۳؛ سوره مائده، آیه ۲، سوره انعام، آیه ۱۱۵.

۳. نکـ: سوره بقره، آیه۲۸۳؛ سوره نساء، آیه۵۸؛ سوره انفال، آیه۲۷؛ سوره آل عمران، آیات ۷۵ و ۷۶؛ سوره مومنون، آیه ۸؛ سوره شعرا، آیه ۱۰۷.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

است و از آن امانت‌گزار است؛ و از آن‌جا که موضوع انسانی است، فرقی میان انسان‌ها نیست و امانت از آن هرکسی که باشد باید به صاحبش بازگردانده شود. خداوند در قرآن کریم چندین بار امانت را به صورت مفرد و جمع بکار برده است. در آیه ۱۲۵ سوره شعرا از زبان ۶ نفر از پیامبران الهی، یعنی نوح(ع)، هود(ع)، صالح(ع)، لوط(ع)، شعیب(ع) و موسی(ع) امانتداری به عنوان یکی از ویژگی‌های پیامبران نام برده شده است. دربارهٔ مفهوم «امانت[۱]»، مفسّران هفت دیدگاه کلّی دارند که عبارت است از: ۱ـ ولایت الهی که کامل‌ترین آن به خلفای خداوند روی زمین، یعنی انبیاء و ائمّه(ع) سپرده شده است. ۲ـ اختیار. ۳ـ عقل. ۴ـ اعضای بدن انسان. ۵ـ امانت‌هایی که مردم از یکدیگر می‌گیرند و وفای به عهدها. ۶ـ معرفت خداوند. ۷ـ واجبات و تکالیف شرعی همچون نماز، روزه و دیگر اوامر و نواهی الهی. علاّمه در معنای «امانت» می‌گوید: «امانت چیزی است که نزد شخص دیگری به ودیعه می‌سپارند تا او آن را برایشان حفظ کند و بعداً به آنها بازگرداند و این امانت مذکور در آیه چیزی است که خداوند به انسان به ودیعه سپرده تا آن را به درستی حفظ کند، سپس همان‌طور که تحویل گرفته بود، به خدا بازگرداند» (طباطبائی، ۳۴۸/۱۶). بسیاری از مفسّران «امانت الهی» را به معنای تکلیف و اطاعت گرفته‌اند و با عبارات مشابهی بیان می‌دارند. خلاصه اینکه گفته‌اند امانت در حقّ بنی‌آدم، ادای فرایض و امتثال امر و نهی است و در حقّ آسمان، زمین و کوه‌ها، خضوع و طاعت است (میبدی، ۹۲/۸ـ۹۴). از قول ابن‌مسعود نیز آورده‌اند که «امانت»، خواندن نمازهای پنج‌گانه در وقت خود است و پرداخت زکات مال، روزه گرفتن در ماه رمضان، رفتن به حج، سخن راست گفتن، گزاردن وام، عادل بودن در پیمانه و ترازو، و بازگرداندن ودیعه‌ها به مردم (میبدی، ۹۲/۸ـ۹۴).

ـ قدرشناسی نسبت به میراث گذشتگان[۲]

قرآن مجید بررسی و مسافرت و مطالعه تاریخ پیرامون گذشتگان را به عنوان یک

---

۱. نکـ: سوره احزاب، آیه ۱۷۲.

۲. نکـ: سوره بقره، آیه ۱۳۴ و ۱۴۱؛ سوره اعراف، آیه ۳۴؛ سوره فاطر، آیه ۴۳.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

درس و یک منبع معرفت و شناسایی، یک موضوع تفکر و مایه تـذکر و آیینـه عبـرت یـاد می‌کند و زندگی اقوام و امتها را به عنوان مایه تنبه برای اقوام دیگر مطرح مـی‌نمایـد و بـا داستان‌ها و سرگذشت‌های آموزنده حکمتی یا موعظه‌ای و یا سنتی از سنت‌های الهیه را که در امت‌های گذشته جاری شده نقل می‌کند، همچنـان کـه در آیـه ۱۱۱ سـوره یوسـف(ع) می‌فرماید: «به راستی در داستان ایشان عبرتی است برای خردمندان». و نیز می‌فرماید: «خدا می‌خواهد شما را به سنت هائی که در امت های قبل از شما جریان داشـته، هـدایت کنـد» (سوره نساء، ۲۶) . همچنین در قرآن کریم درخصوص عبـرت‌آمـوزی از سرنوشـت اقـوام دیگر و کسانی که با وحی الهی مخالفت کرده‌اند سخن به میان آمده است. (آل‌عمران، ۱۳۵)

ـ ویژگی‌های شهروند مسلمان براساس آموزه‌های قرآن کریم کدامند؟

مکتب حیات بخش اسلام به عنوان آخرین شریعت الاهی، دینی جامع و کامل است. از این‌روی در اسلام، احکام و قوانین اجتماعی همانند احکام فردی مورد اهتمام قـرار گرفتـه است. از نگاه اسلام، زندگی اجتماعی و روابط افراد یک جامعه و وظایف یک شـهروند در قبال مردم و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، دارای اصول و ضوابطی است کـه هـر فـرد مسلمان در مناسبات و رفتارهای اجتماعی ملزم به رعایت آنها است.

برخی از مهم‌ترین وظایف یک شهروند در جامعه‌ی اسلامی با توجه به مبانی به دسـت امده در سوال اول عبارت‌اند از:

ـ پایمال نکردن حقوق مردم (حق الناس) و احترام به حقوق شهروندان. جلـوه‌هـایی از این ضابطه را می‌توانیم در تاکید ورزیدن اسلام بر عدم تضییع حقوق همسایگان و عـابرین در کوچه و خیابان و... مشاهده کنیم.

ـ احساس مسئولیت نسبت به هم‌نوعان و کمک رسانی به آنان، به هنگام بروز بلاهای طبیعی و غیرطبیعی. طبق آموزه‌های اسلامی یک شهروند در جامعه‌ی اسلامی بایـد نسـبت به حل مشکلات سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و... کوشا باشد و نباید از کنار بلایـای طبیعـی

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

همچون حوادث غیرمترقّبه و بلایای اخلاقی و ناهنجاری‌های اجتماعی، بی‌تفاوت گذر کند.

ـ **رعایت اخلاق اسلامی در تعاملات اجتماعی** که از آن جمله‌اند: داشتن حُسن خلـق و رویی گشاده، تواضع و فروتنی، حلم و بردباری و مدارا کردن با مردم و شهروندان.

ـ **احساس مسئولیت و تعهـد**. اصلی‌تـرین شاخصـه‌ی جامعـه‌ی اسـلامی در مسـئولیت مشترک اجتماعی نمودار می‌شود. ایـن مسـئولیت مشـترک از چـارچوب خـانواده شـروع می‌شود تا به همسایه، شهر و... می‌رسد. طبق آموزه‌های اسلامی یک شهروند در جامعـه‌ی اسلامی باید نسبت به آنچه در جامعه رخ مـی‌دهـد، اعـم از مسـائل فرهنگـی، اقتصـادی، سیاسی و حتی بلایای طبیعی همچون حوادث غیر مترقّبه احساس تکلیـف کنـد و در حـدّ توان و امکانات خویش در رفع این‌گونه مشکلات و کاستی‌ها کوشا باشد.

ـ **یاری رساندن و کمک به دیگران**. قرآن کریم یاری رساندن و کمک به دیگـران را از وظایف هر مسلمان می‌داند.[۱] مسلمانان در جامعه‌ی اسلامی نسبت بـه سرنوشـت، آینـده و مشکلات یکدیگر مسئول‌اند و اگر کسی از زیر بار این مسئولیت شانه خالی کند، از زمره‌ی مسلمانان خارج است. امیرمؤمنان علی (علیه‌السّلام)، هر شهروند جامعـه اسـلامی، اعـم از عالمان، ثروت‌مندان و... را در قبال مردم آن جامعه مسئول می‌داند.[۲]

ـ **شهروند مسلمان چون جامعه‌ی اسلامی**. را به مثابه‌ی کشتی در حال حرکت بـه جلـو می‌داند. طبیعی است که به هنجارهـا اهتمـام دارد و در مقابـل ناهنجـاری‌هـای اجتمـاعی حساس است و از کنار آن به سادگی و بی‌تفاوت گذر نمی‌کنـد و معتقـد اسـت کـه ضـرر سوراخ کردن گوشه‌ای از آن، تنها بر سوراخ کننده وارد نمی‌آید و گریبـان همـه را خواهـد گرفت و در نهایت غرق شدن کشتی را به دنبال خواهد داشت. مقوله‌ی امر به معروف و نهی از منکر در اسلام به همین ویژگی اشاره دارد. (وادار کردن مردم به انجـام کارهـای خـوب (امر به معروف) و بازداشتن آنان از کارهای زشت و ناپسند (نهی از منکر) اسـت.) امـر بـه

---

۱. نکـ: سوره انفال، آیه ۷۲؛ سوره حجرات، آیه ۱۰.

۲. نکـ: نهج‌البلاغه، ص ۴۷۸.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

معروف و نهی از منکر در اسلام در کنار واجبات دیگر؛ مانند نماز و زکات قرار گرفته است و نوعی جهاد به حساب می‌آید و از عوامل مهم رسیدن به کمال، احیای ارزش‌ها و مایه‌ی پیرایش جامعه از ناهنجاری‌ها و زشتی تلقّی شده است[۱].

ـ **اخلاق نیکو و رفتار پسندیده با مردم**. از مهم‌ترین عوامل موفقیت و پیشرفت انسان در اجتماع است و حتی رواج آن در میان اقشار مختلف، در بسط و گسترش عدالت در جامعه مؤثّر خواهد بود. قرآن کریم، اخلاق نیکو (حسن خلق) را عامل موفقیت پیامبر اسلام(ص) در جذب مردم می‌داند. شاید بتوان گفت؛ رفتار شایسته و برخورد صحیح با شهروندان و هم‌نوعان در تمام رده‌ها و سطوح اجتماعی، به ویژه با ارباب رجوع و پذیرش آنان با روی گشاده، چه بسا باعث تقویت روابط و مناسبات اجتماعی شده و زمینه‌های حل بسیاری از مشکلات اجتماعی و گرفتاری‌های مردم را فراهم و از بسیاری از عواقب و عوارض زندگی ماشینی امروز؛ مانند مشکلات عصبی و روانی جلوگیری می‌کند. این است سِرّ این که، در دین اسلام این همه به حُسن خلق سفارش شده است.

ـ **تواضع**؛ یعنی در برابر مردم ادب، فروتنی و افتادگی را رعایت کردن و از خودبینی و خودپسندی دوری نمودن. تواضع یکی از صفات و حالات درونی انسان است که در اعمال و افعال او نمود پیدا می‌کند. بدون تردید فروتنی و افتادگی در برابر مردم و شهروندان، در دنیا محبوبیّت اجتماعی را به دنبال دارد و در آخرت موجب رضایت الاهی است. و یکی از مسائل مهمی است که اولیای خدا همواره مردم را به آن سفارش نموده‌اند. در قرآن کریم تواضع و فروتنی از نشانه‌های بندگان صالح خدا دانسته شده است[۲].

ـ **تسامح و مدارا**؛ یعنی با ملایمت و نرمی با مردم برخورد کردن. بشر از آن جهت‌که زندگی اجتماعی دارد، پیوسته با انسان‌های دیگر در ارتباط است و حقوق وی با حقوق دیگران به صورت‌های مختلف گره خورده است، لذا مدارا کردن با مردم از جمله مسائلی

---

۱. نکـ: سوره توبه، آیه ۷۱.

۲. نکـ: سوره فرقان، آیه ۶۳.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

است که مکتب اسلام به آن توجه کرده است. دین اسلام در سفارش به مدارا و برخورد نرم و ملایم با مردم، حتی دشمنان را نیز مورد نظر داشته است.

ـ **بردباری و تحمل** که عبارت است از: استحکام و استواری در برخورد با مسائل و مشکلات زندگی. زندگی اجتماعی، زندگی با افراد مختلف است. برخورد با روحیات گوناگون، با سلیقه‌های متفاوت با بینش‌ها و تفکرات متفاوت و با خلق و خوهای مختلف. بنابراین، اولین شرط زندگی اجتماعی حلیم بودن و بردباری است. این یکی از صفات و ویژگی‌های تمام پیامبران الاهی در برابر آزار و اذیت مخالفان و مشرکان بوده است.

به طور خلاصه می‌توان ویژگی‌های شهروند مطلوب جامعه‌ی اسلامی را در جدول زیر جمع‌بندی نمود:

مبانی	ویژگی شهروند مسلمان در سه حیطه
صلح طلبی و پرهیز از جنگ و آشوب ـ پرهیز از سخن ناحق ـ وحدت ـ خودآگاهی ـ توحیدمحوری ـ مدارا و تسامح ـ قدرشناسی نسبت به میراث گذشتگان ـ کرامت ذاتی انسان	از آزادی برخوردار باشد و به دموکراسی یا مردم‌سالاری احترام بگذارد؛ حق طلب باشد؛ خود و خالق و خلق و مخلوق را بشناسد؛ خداباور باشد و برای رضای او زندگی کند، به عقاید دیگران احترام بگذارد. قدردانی از میراث فرهنگی و متعهد به ارزشهای والای انسانی باشد.
جانبداری از حق و ترویج حق طلبی ـ هماهنگی کامل بین گفتار و کردار (صدق) ـ انجام عمل صالح ـ وفای به عهد	حق‌شناس باشد؛ صداقت را فدای منافع خود نکند، اعمال و کردارش براساس عمل صالح و رضای خداوند باشد؛ به عهد و وفای خود پایبند باشد.
امر به معروف و نهی از منکر ـ همکاری و همدلی ـ امانتداری ـ ایثار و از خود گذشتگی	مسئول بوده و نسبت به وقایع جامعه حساس باشد؛ نسبت به هنجارشنکی در جامعه بی تفاوت نباشد؛ مشارکت‌جو باشد؛ نسبت به سرنوشت و وضعیت هم‌نوعان و کل هستی حساس باشد؛ متعهد به ارزشهای انسانی باشد.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

ـ براساس آموزه‌های قرآن کریم برای تربیت شهروندی در ایران چه مدلی را می توان معرفی کرد؟

تربیت شهروندی به تبع از نظام کلی تعلیم و تربیت هرکشوری، متاثر از ایدئولوژی و فلسفه‌ی حاکم برآن کشور است. نظام تعلیم و تربیت همچون یک خرده نظام، در ارتباطی تنگاتنگ با سایر خرده‌نظامهای اجتماعی همچون خرده‌نظام‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. و خود نظام تعلیم و تربیت نیز دارای خرده‌نظامهایی همچون تربیت سیاسی، تربیت اخلاقی، تربیت اجتماعی و تربیت شهروندی است. ضرورت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی عصر حاضر موضوع تربیت شهروندی را به یکی از مهم ترین زمینه‌های تصمیم و عمل در نظام آموزش و پرورش تبدیل کرده است. تربیت شهروندان مسئول و آگاه از محوری‌ترین و بنیادی‌ترین رسالت‌های نظام‌های آموزشی در کشورهای مختلف است. در این پژوهش بعد از استنتاج مبانی تربیت شهروندی از قرآن کریم و تدوین ویژگی‌های شهروند مسلمان متناظر با این مبانی، مدل زیر برای تربیت شهروندی ترسیم خواهد شد که در سه بخش فلسفه مدل، چهارچوب ادارکی مدل و اهداف مدل، سعی در تبیین آن خواهیم داشت.

فلسفه مدل

فلسفه‌ی طراحی چنین مدلی، تبیین جایگاه و نقش عناصر کلیدی در تربیت شهروندی است. تربیت شهروند مناسب جامعه‌ی اسلامی و به تبع آن جامعه جهانی که قادر به درک جایگاه ویژه‌ی خود در هستی است و تمام فعالیت‌های خود را در راستای کسب رضای خداوند متعال و قرب الهی انجام می‌دهد، مستلزم پیروی از مبانی دینی است که متناسب با حوزه تعاملات اجتماعی می‌باشد.

چهارچوب ادراکی مدل

مدل تربیت شهروندی زیر دارای سه بخش است:

ـ محور کلیدی تربیت شهروندی در جامعه‌ی اسلامی که همان توحیدمحوری و قرب

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

الهی و حفظ کرامت ذاتی انسان است که خداوند متعال در وجـود تمـامی انسـانها فـارغ از رنگ و جنس و مذهب قرار داده است.

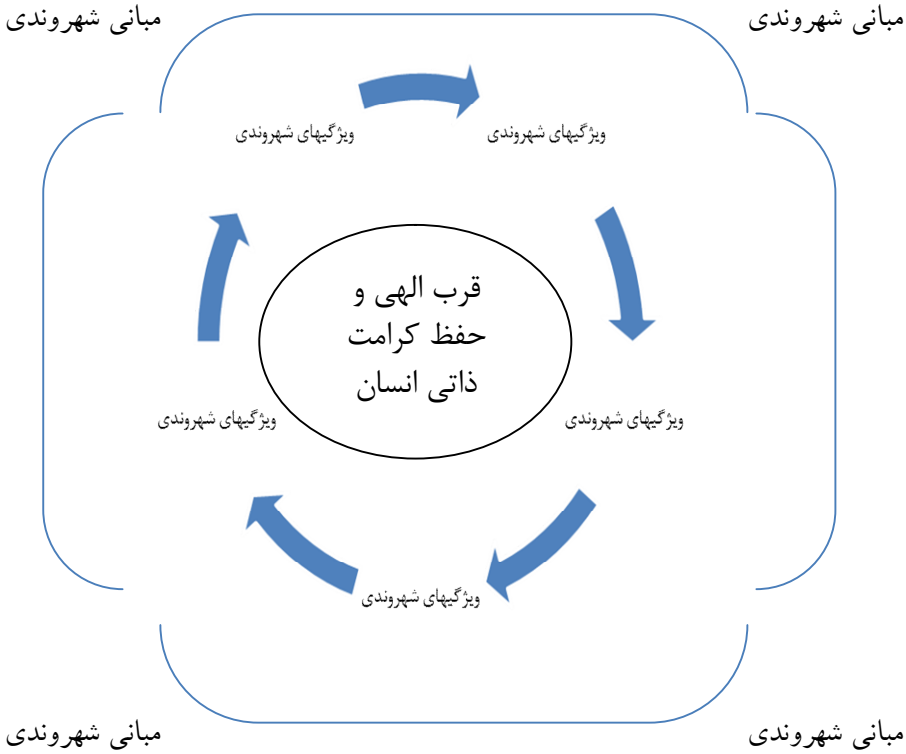
ـ ویژگی‌های شهروند مسلمان که هماهنگ و همسو با مبانی تعلیم و تربیـت اسـلامی و تربیت شهروندی است و از متن قران کریم استنباط شده است.

ـ مبانی تربیت شهروندی که از متن قران کریم و به استناد آیات شریفه‌ی آن استنتاج شده‌اند.

اهداف مدل:

ـ ترسیم جایگاه و اهمیت مبـانی در فراینـد تعلـیم و تربیـت بـه طـور کلـی و تربیـت شهروندی به طور اخص

ـ ترسیم ویژگی‌های شهروند مسلمان و ارتباط آن با محورهای کلیدی و نقـش‌پـذیری آنها از مبانی تعلیم و تربیت

شکل(۴ـ۱) مدل تربیت شهروند اسلامی مبتی بر قرب الهی و حفظ کرامت ذاتی انسان

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

نتایج مقاله

تعلیم و تربیت بعنوان یکی از شروط لازم برای رسیدن انسان بـه مرحلـه کمـال، دارای ابعاد مختلفی است که هریک از آنها ناظر به رشد بخشی از استعدادهای اوسـت (شـکوهی، ۱۳۸۱) به نحوی که دستیابی انسان به غایاتی مانند نیل به کمال، مستلزم رشـد همـه‌جانـه استعدادهای او در بستر نگرشی کل‌گرایانه به تعلیم و تربیت است (فـلاک، ۲۰۰۰). در ایـن میان تربیت شهروندی همچون یکی از ابعاد تربیت که معطوف به رشد اسـتعدادهای انسـان در بعد اجتماعی بوده، از دیرباز مورد توجه اندیشمندان و فیلسوفان واقع شده است. مفهوم تربیت شهروندی، مفهومی است کلی که به مطالعات فرهنگـی، اجتمـاعی، سیاسـی و فنـی در جامعه وابسته است و می‌توان آن را به آموزش شیوه‌های زندگی کـردن بـا یکـدیگر بـه‌طـور خاص در یک جامعه و به طور عام در جامعهٔ جهانی اطلاق کرد. اصولاً بدون داشتن تصویر و توصیف روشنی از فرایند تربیت شهروندی در یک جامعه نمی‌توان به تدوین اهـداف، اصـول، روش‌ها و مراحل تربیتِ ناظر بر وضع مهیاسازی افراد به عنوان شهروندان مورد پسند جامعـه پرداخت (آقازاده، ۴۵). به طور کلی چگونگی رفتار در هر سبکی از تربیت، بر جهـان‌بینـی حاکم برآن سبک و نوع نگاه به انسان مبتنی است و بدون شناخت انسـان، شـناخت خـدا، هستی و چگونگی رفتار انسان در جامعه تبیین نخواهد شد. هر جهان‌بینی و ایـدئولوژی از جمله اسلام بر پایه مبانی، ابعاد فلسفی و نگرشی خاص خود استوار است که پیروان آن در راستای قوانین این مکاتب عمل می‌کنند. تربیـت شـهروندی از اساسـی‌تـرین بحـث‌هـا در حوزه‌ی تعلیم و تربیت است. با تربیت شهروندانی فعال، آگاه و مسئول است کـه مـی‌تـوان جامعه را به پیش برد. در جامعه‌ی اسلامی ایران ضرورت بنیان نهادن الگویی اسلامی برای تربیت شهروندان مسلمان اجتناب‌ناپذیر است. برای چنینی کاری استنتاج و استنباط مبـانی و مولفه‌های مرتبط و سازگار با دین مبین اسلام ضروری است.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

کتابشناسی

۱. قرآن کریم

۲. احمدی، فخری سادات. شهروندی و مشارکت مدنی: بررسی تاثیر آگاهی ازحقوق وتعهدات شهروندی درشهر برفرآیند تحقق حقوق شهروندی (مورد کلان شهر تهران)؛ پایان نامه ی منتشر نشده‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا، ۱۳۸۳ش.

۳. آشتیانی، ملیحه. بررسی روش های مناسب لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی با توجه به موازین دینی در برنامه درسی. تهران: سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزش وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۸۳ش.

۴. آقازاده، احمد، اصول و قواعد حاکم بر تربیت شهروندی و بررسی سیر تحولات و ویژگی‌های این‌گونه آموزش‌ها در کشور ژاپن. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی. شماره۱۷. سال۵، ۱۳۸۵ش.

۴. امیراحمدی، هوشنگ. جامعه ی سیاسی و جامعه ی مدنی وتوسعه ی ملی؛ تهران: انشارات نقش و نگار، ۱۳۸۱ش.

۵. اندرو، لایکر؛ برنارد، کریک؛ جان آنت. آموزش شهروندی در نظر و عمل. ترجمه شهروز ابراهیمی. تهران: انتشارات سبزان، ۱۳۹۱ش.

۶. برخورداری، مهین. تبیین و ارزیابی چالش‌های تربیت مدنی در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران؛کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۳ش.

۷. پورجبلی، ربابه. تحلیل محتوای کتب درسی جامعه شناسی دوره متوسطه از حیث مفاهیم مربوط به حقوق شهروندی. فصلنامه علمی پژوهشی علوم اجتماعی، سال دوم، شماره هشتم، بهار ۱۳۸۵ش.

۸. توسلی، غلام عباس و سیدمحمود نجاتی حسینی. واقعیت اجتماعی شهروندی در ایران. مجله جامعه شناسی ایران، دوره پنجم، شماره ۲، ۱۳۸۳ش.

۹. جمالی تازه‌کند، محمد؛ طالبزادهنوبریان، محسن و ابوالقاسمی، محمود. تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای برنامهٔ درسی علوم اجتماعی دورهٔ متوسطه. مجله پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال دهم، دورهٔ دوم، ش ۱۰، ۱۳۹۲ش.

۱۰. رجایی، فرهنگ. معرکه‌ی جهان بینی‌ها: در خرد ورزی سیاسی و هویت ماایرانیان. تهران: شرکت انتشارات احیای کتاب، ۱۳۷۶ش.

۱۱. شایانی، ملیحه. شهروندی و منابع تحقیق آن در استان لرستان، خرم آباد، بروجرد، نورآباد؛ مجله جامعه شناسی ایران: دوره چهارم، شماره۱۸۳، ۱۳۸۱ش.

۱۲. طباطبائی سیّدمحمّدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن. چاپ پنجم. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعهٔ مدرّسین حوزهٔ علمیّهٔ قم، ۱۴۱۷ق.

۱۳. علاقه‌بند، علی. جامعه شناسی آموزش و پرورش. تهران: انتشارات روان، ۱۳۸۱ش.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

۱۴. عنایت، حمید. نهادها و اندیشه های سیاسی در اسلام و ایران. تهران: نگاه معاصر، ۱۳۷۷ش.
۱۵. فتحی و اجار گاه، کورش و دیباو اجاری، طلعت . تربیت شهر وندی. تهران: نشر کویر، ۱۳۸۱ش.
۱۶. فتحی واجارگاه، کوروش. درآمدی براردوها؛ تهران: انتشارات فاخر، ۱۳۷۹ش.
۱۷. فرمهینی فراهانی، محسن، الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی. پژوهش در مسائل تعلیم وتربیت اسلامی. سال بیست و چهارم، دوره جدید. شماره۱. صص ۳۰ـ۶۷، ۱۳۹۵ش.
۱۸. فرمیهنی فراهانی، محسن. تربیت شهروندی. تهران: انتشارات آییژ، ۱۳۸۹ش.
۱۹. فزونی شره جینی، رضا؛ پیری، موسی؛ اسدیان، سیروس، چالش‌های برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در تربیت شهروندی‌ـ اجتماعی بر اساس مدل تایل. دوفصانماه نظریه و عمل در برنامه درسی، سال چهارم، شماره۷. صص ۵۵ـ۸۰، ۱۳۹۵ش.
۲۰. فلامکی، محمد منصور. شهر و شهروندی در ایران. تهران: انتشارات نقش جهان، ۱۳۷۶ش.
۲۱. قاسم‌پور خوشرودی، عرفانه؛ صفار حیدری، حجت، مطالعه وضعیت و موانع توجه به مولفه‌های تربیت شهروند اسلامی در دانشگاه(مطالعه موردی دانشگاه مازندران). فرهنگ در دانشگاه اسلامی سال پنجم، شماره دوم. صص ۲۷۳ـ۲۹۴، ۱۳۹۴ش.
۲۲. قلتاش، عباس. مبانی سیاسی و اجتماعی تربیت: بررسی رویکردها و دیدگاههای تربیت شهروندی. پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت۲(۱).صص۴۷ـ۶۴، ۱۳۹۱ش.
۲۳. قلتاش، عباس؛ صالحی، مسلم؛ فرخی‌نژاد، پریسا. بررسی میزان توجه به مولفه های حقوق بشر در کتب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی. فصلنامه روان شناسی تربیتی، سال اول، شماره سوم، صص ۵۷ـ۶۸، ۱۳۸۹ش.
۲۴. کاردان، علیمحمد. سیر آرائ تربیتی در غرب. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۸ش.
۲۵. کاتوزیان، محمدعلی. تضاد دولت و ملت درایران: نظریه‌ی تاریخ و سیاست در ایران؛ ترجمه‌ی علیرضاطیب؛ تهران: نشرنی، ۱۳۸۰ش.
۲۶. کاستلز، دیوید. شهروندی و مهاجرت: جهانی شدن و سیاست تعلق؛ ترجمه، فرامرزتقی لو. تهران: دفتر پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۲ش.
۲۷. کدی، نیکی. ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان؛ ترجمه‌ی مهدی حقیقت خواه. تهران: ققنوس، ۱۳۸۱ش.
۲۸. کریپندورف، کلوس. تحلیل محتوا، مبانی روش شناسی؛ ترجمه ، هوشنگ نایینی. تهران: نشر نی، چاپ چهارم، ۱۳۸۸ش.
۲۹. لمبتون، ان.کی.اس، دولت درایران،گردآوری و ترجمه و پیوستها چنگیز پهلوان ؛ تهران: نشر گیو، ۱۳۷۹ش.
۳۰. مطهری، مرتضی، انسان کامل ، صدرا ، ص ۱۶، ۱۳۷۰ش.
۳۱. مطهری، مرتضی. تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا، چ سیزدهم، ۱۳۶۷ش.
۳۲. میبدی، احمدبن أبی‌سعد، کشف الأسرار و عدّة الأبرار. تحقیق علی‌اصغر حکمت. چاپ پنجم. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱ش.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

۳۳. میر، محمد و شمشیری، بابک. بررسی انسان‌شناسی عرفان اسلامی و دلالت‌های آن در تربیت شهروندی. مجله اندیشه‌های نوین تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه الزهرا. دوره ۱۱. شماره۳، ۱۳۹۴ش.

۳۴. ناردو.ان، امپراطوری ایران؛ ترجمه مرتضی ثاقب فر؛ تهران: ققنوس، ۱۳۸۰ش.

۳۵. نجاتی حسینی، سیدمحمود، "واکاوی هویت تاریخی، تاریخ نگاری و جامعه شناسی تاریخی ایران: ملاحظات نظری و روش شناختی"؛ فصلنامه ی مطالعات ملی، شماره ۱۵ (تاریخ‌نگاران و هویت)، ۱۳۸۲ش.

۳۶. نجاتی حسینی، سیدمحمود، امنیت اجتماعی شهروندان درایران؛ مجله جامعه شناسی ایران، دوره پنجم، شماره ۲۳، ۱۳۸۳ش.

۳۷. نیکوگفتار، منصوره؛ باشی، معصومه، عوامل موثر بر جامعه‌پذیری اخلاق شهروندی(مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس). فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات امنیت اجتماعی، شماره۴۸. صص ۱۲۹ـ۱۴۸، ۱۳۹۵ش.

۳۸. وزیری، مژده؛ جهانی، شیدا، مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان دبستانهای شهرستان زلزله‌زده بم. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره۱۷. سال پنجم، ۱۳۸۵ش.

۳۹. ویسهوفر، ویسهوفر، ایران باستان: از ۵۵۰ق متا ۶۵۰م؛ ترجمه مرتضی ثاقب فر؛ تهران: ققنوس، ۱۳۷۷ش.

۴۰. یاوری، زهرا، تدوین اهداف برنامه درسی در دوره متوسطه با تاکید بر تربیت شهروندی. فصلنامه علمی ـ پژوهشی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت. سال چهارم. شماره ۱. صص ۱۴۷ـــ۱۶۶، ۱۳۹۱ش.

۴۱. یاوری، زهرا؛ کشتی آرا، نرگس و احمدی، غلامرضا. تدوین اهداف برنامهٔ درسی دورهٔ متوسطه با تأکید بر تربیت شهروندی. فصلنامهٔ علمی پژوهشی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، سال چهارم، ش۱، ۱۳۹۲ش.

42. Tobiasen, M (2000) Global Citizenship .Paper Presented at-European Political Research. Copenhagen. 11-19 April.

43. Howard, R at al (2005) What School Administrators Need to Know About Character and Citizenship Education.

44. Hudson, W (2001) Religious Citizenship. Intrenet: http://www .gfu.ac.edu.au.

[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]
[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17352770.1398.19.39.11.1]
[Downloaded from pdmag.ir on 2026-11-21]